

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ПОРУШЕННЯМ ОСОБИСТОГО НЕМАЙНОВОГО ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

А.О. Матвійчук

*здобувач кафедри цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Особисте немайнове право на безпечне навколишнє природне середовище належить до кола прав, що забезпечують природне існування фізичної особи. Порухення цього права відбувається мало не щодень, однак здебільшого сприймається як невід'ємна ознака сьогодення. Ті поодинокі особи, які наслідуються звертатися до суду за захистом свого права на безпечне навколишнє природне середовище, зокрема шляхом відшкодування заподіяної шкоди, стикаються з численними перешкодами та проблемами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти особистого немайнового права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище розглядалися у працях М.Н. Малєїної, Л.В. Малюги, І. Боровської, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.С. Толстого, М. Краснової та ін. З публічно-правових позицій окреслене суб'єктивне право досліджували В.В. Іванюшенко, Н.Р. Кобецька, В.Л. Бредіхіна, Т.В. Морозовська, Г.В. Анісімова та інші. Заслужують на увагу також праці російських авторів С. Шатаєвої, К.К. Даваєвої, К.С. Мішаніна, А.Б. Арзуманян та ін. Однак, питання відшкодування шкоди, заподіяної порушенням особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, не знайшли достатнього висвітлення.

Мета статті полягає у з'ясуванні проблемних питань у сфері відшкодування шкоди, завданої порушенням особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, та способів їх вирішення.

Основні результати дослідження. Конституція України у ст.50 гарантує кожному право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на *відшкодування завданої порушенням цього права шкоди* (тут і далі курсив наш – А.М.) [1]. Відповідно до ч.1 ст.293 ЦК України фізична особа має право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище [2; 3, с.25-27]. Існують різні наукові підходи щодо визначення змісту цього права. Окрім того, за відсутності легального тлумачення Вищий адміністративний суд України сформулював власне. У своєму рішенні від 06.10.2010 справі К-26013/10 Вищий адміністративний суд зазначив, що право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище в об'єктивному значенні означає закріплену законодавством і забезпечувану державою можливість суб'єкта проживати в середовищі, яке не спричиняє шкоди здоров'ю, користуватися для задоволення своїх життєво необхідних фізичних і духовних потреб безпечними природними благами, вимагати від держави, а також інших фізичних і юридичних осіб виконання вимог екологічної безпеки, а у випадку їх порушення зверта-

тись за захистом порушеного права до компетентних органів. Одразу звернемо увагу, що зі сформульованого судом визначення випливає, що відшкодування шкоди можливе лише у разі невиконання вимог екологічної безпеки, а отже шкода, заподіяна легальною діяльністю, не компенсується.

Згідно зі ст.280 ЦК України якщо фізичній особі внаслідок порушення її особистого немайнового права завдано майнової та (або) моральної шкоди, ця шкода підлягає відшкодуванню [2].

У науці висловлюються різні точки зору на питання співвідношення права на відшкодування шкоди, завданої порушенням особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, і досліджуваного особистого немайнового права. Деякі автори, як от С.Шатаєва, Н.Р.Кобецька, В.В.Іванюшенко вважають згадане право на відшкодування шкоди самостійним [4; 5, с. 49; 6, с. 15]. Інші включають до складу права на сприятливе навколишнє природне середовище, як от К.К. Даваєва [7, с. 19]. К.С. Мішанін вважає це право, поряд з правом на інформацію про стан навколишнього середовища, способом реалізації права на сприятливе навколишнє середовище [8, с. 26]. А.Б. Арзуманян вказує, що право на сприятливе навколишнє середовище на практиці реалізується в рамках відносин з відшкодування шкоди [9, с. 93]. На наш погляд, це питання має радше теоретичне, аніж практичне значення. Натомість для цілей нашого дослідження важливо визначити, яка шкода може бути визнана такою, що завдана внаслідок порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, які об'єкти заподіяння шкоди, та відмежувати цю шкоду від шкоди іншого походження.

Перш за все відмітимо, що оскільки суб'єктом особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище є лише фізична особа [10, с. 56], то й правом вимоги на підставі ч.1 ст.293 та ст.280 ЦК України користується лише фізична особа. З цих же підстав вважаємо, що предметом відшкодування може бути лише шкода, заподіяна такій фізичній особі – її життю, здоров'ю та майну. Шкода, завдана самому навколишньому природному середовищу, диспозиціями згаданих норм не охоплюється. Згідно ст.177 ЦК України навколишнє природне середовище як комплексне поняття не є об'єктом цивільних прав, а згідно ст.9 ЦК України положення цього Кодексу за загальним правилом не застосовуються до відносин з приводу використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища [2]. Норми ЦК України спрямовані на забезпечення компенсації шкоди, завданої окремим об'єктам навколишнього природного середовища, як об'єктам права власності чи інших майнових прав, тобто на захист прав суб'єктів цивільних прав, а не навколишнього природного середовища як самоцінності. Водночас ЦК України завжди може бути використано субсидіарно на підставі ст.9 ЦК України, або ж за аналогією закону на підставі ст.8 ЦК України [2]. Шкода, завдана майну юридичної особи внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища чи в результаті легітимних дій заподіювача шкоди, не є шкодою, завданою в результаті порушення особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, оскільки, як зазначалося, суб'єктом цього права є лише фізичні особи. Вказана

школа відшкодуватиметься, серед іншого, на підставі п. «і» ст.3, ч.4 ст.68 та ст.69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» у разі протиправного заподіяння шкоди; на підставі ст.69 та в порядку, передбаченому, зокрема ст.1187 Цивільного кодексу України – у разі заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки; шкода, завдана правомірними діями, за загальним правилом відшкодуванню не підлягає, за винятками, встановленими законом, зокрема у разі заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності [11; 2].

Загальновизнаною та закріпленою у ЦК України є класифікація шкоди на майнову та моральну. Їх зміст загалом визначається відповідно до ст.22-23 ЦК України, хоча звична непослідовність законодавця у питанні термінології створила і в цій сфері невичерпне джерело для наукових дискусій і суперечок [2]. Черговий розлад у законодавчому регулюванні питання відшкодування шкоди внесла ст.84 Кодексу цивільного захисту України, запровадивши новий термін – «фізична шкода» та не надавши його визначення [12]. Цей термін, хоча і вживається у науці, для вітчизняного законодавства є не характерний [13, с. 13]. Окрім того, у тексті кодексу поряд з ustalеним терміном «матеріальна шкода» вживається ще один – «матеріальні збитки» (назва глави 17 Кодексу цивільного захисту України) без їх розмежування [12]. Утішає лише те, що головним законом у питанні відшкодування шкоди залишається саме Цивільний кодекс України, у якому й шукатимуть способи розв'язання суперечностей, створених Кодексом цивільного захисту України.

Визначившись із суб'єктом права на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, перейдемо до питання підстав відшкодування шкоди.

Відповідно до ст.16 ЦК України відшкодування шкоди є одним зі способів захисту цивільних прав. У науці цивільного права відшкодування шкоди визнається також мірою відповідальності за порушення цивільних прав. Загальновизнано, що правою підставою цивільної відповідальності є норма права, а фактичною підставою для застосування міри цивільної відповідальності є вчинення цивільного правопорушення [14, с. 97, 108]. Умовами цивільно-правової відповідальності є наявність: 1) протиправної поведінки; 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди); 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вини особи, що заподіяла шкоду. Перші три умови є об'єктивними і належать такому елементу складу правопорушення, як об'єктивна сторона, а четверта – вина – є суб'єктивною умовою і належить суб'єктивній стороні в складі правопорушення [14, с. 109].

Порушення досліджуваного особистого немайнового права і відповідне заподіяння шкоди може бути наслідком: порушення природоохоронного чи іншого (зокрема санітарного, протипожежного) законодавства; діянь, що за відсутності ознак адміністративного правопорушення або порушення будь-яких регулятивних норм, спричинили заподіяння шкоди; іншої правомірної поведінки (самозахист, зокрема у стані крайньої необхідності, прохання чи згода потерпілого); шкідливого (несприятливого) впливу навколишнього природного середовища; дії стихійних сил природи; випадку.

Розглянемо вказані підстави детальніше.

Порушення досліджуваного особистого немайнового права і відповідне заподіяння шкоди внаслідок порушення природоохоронного чи іншого законодавства є типовим випадком, що знайшов найбільше відображення у наукових дослідженнях та практиці. У таких справах, нерідко, відшкодуванню шкоди передуює притягнення правопорушника до адміністративної чи кримінальної відповідальності, що в свою чергу полегшує цивільним позивачам обґрунтування своєї позиції. У протилежному випадку позивачі доводять факт порушення відповідачем тих чи інших норм природоохоронного чи іншого законодавства, наявність шкоди, причинний зв'язок між порушенням законодавства та шкодою; наявність вини презумується.

Зовсім інша ситуація складається у разі заподіяння шкоди об'єктивно законною діяльністю, напр., підприємством, яке має усі дозвільні документи та не порушує жодних вимог екологічної безпеки, тобто заподіяна внаслідок негативного (однак легітимного) впливу на навколишнє природне середовище, а також заподіяна самим навколишнім природним середовищем. Принцип генерального делікту проголошує, що будь-яка заподіяна суб'єкту цивільних прав шкода повинна бути відшкодована і що майнові права потерпілого навіть у разі заподіяння шкоди невинними діями (бездіяльністю) правопорушника не повинні бути ущемлені [14, с. 120]. Цей принцип зафіксований у ч.2 ст.22 ЦК України, згідно якої збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі, та ст.23 ЦК України, відповідно до якої особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав [2]. Однак у главі 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» ключова роль відводиться оцінці рішення/діяння, що спричинили шкоду, на предмет їх *правомірності* [2]. Напр. у ч.1 ст.1167 вказано, що моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі *неправомірними* рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті [2]. Незалежно від вини заподіювача шкоди відшкодовується шкода, завдана, серед іншого каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки [2]. Слід підкреслити, що на підставі ч.2 ст.1167 ЦК України відповідальність без вини наступає так само за *неправомірне* рішення, дію чи бездіяльність. Вина в цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до *своєї протиправної поведінки* та її наслідків у формі умислу або необережності [14, с. 117]. Таким чином, відповідно до глави 82 ЦК України відшкодуванню підлягає лише та шкода, яка заподіяна неправомірним рішенням, дією або бездіяльністю; правомірно заподіяна шкода відшкодовується лише у випадках, прямо передбачених законом, зокрема заподіяна у стані крайньої необхідності. Отже принциповим є питання: які рішення, діяння вважаються правомірними, тобто чи є діяльність, як здійснюється відповідно до встановленого порядку і при цьому завдає шкоди життю та/або здоров'ю фізичної особи, та/або майну фізичної особи (як безпосередньо так і через негативний вплив на навколишнє природне середовище), правомірною?

Правомірна поведінка вже не раз ставала предметом наукових досліджень. Фундаментальні основи теорії правової і, зокрема, правомірної поведінки розробили: О.П. Алейнікова, М.Г. Александров, С.С. Алексєєв, А.Я. Вишинський, М.М. Вопленко, І.А. Єсіпова, Р.Т. Жеругов, В.М. Казаков, С.М. Кожевніков, В.М. Кудрявцев, В.В. Лазарев, О.А. Лукашева, М.С. Малєїн, А.В. Міцкевич, Є.К. Нурпеїсов, В.В. Оксамитний, Р.К. Русинов, І.С. Самощенко та багато інших. В Академічному курсі цивільного права зазначається, що протиправною є поведінка відповідальної особи, що не відповідає вимогам закону, договору, яка спричиняє порушення (зменшення, обмеження) прав і законних інтересів іншої особи і дістала вираження у невиконанні чи неналежному виконанні договірною зобов'язання або в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю чи майну іншої особи, тощо [14, с. 110]. Не применшуючи цінність згаданих наукових досліджень відмітимо, що якщо суди України відмовляють у задоволенні позовів про відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище в ході легітимної господарської діяльності, у той час як відповідно до ст.3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, то висновки очевидні: або суди невірно розуміють положення ЦК України, або ЦК України дійсно не передбачає можливість компенсації такої шкоди. І найвидатніші досягнення юридичної науки не мають особливої цінності, якщо вони не знаходять свого втілення у законодавстві і практиці.

Попри численні доктринальні визначення правомірної поведінки, легального тлумачення немає. В пошуках відповіді на поставлене нами питання звернемося до Конституції України. Як вже зазначалося, відповідно до ст.3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Статтею 50 Конституції України кожному гарантоване право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [1]. Згідно ст.64 Конституції України та ст.274 ЦК України обмеження згаданого конституційного права допускається лише в умовах воєнного або надзвичайного стану [1; 2]. Згідно ст.41 Конституції України використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян [1]. Згідно ст.66 Конституції України кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки [1]. Попри всю свою важливість, ця норма має одну суттєву ваду, а саме те, що за логікою Конституційного суду поширюється, як решта розділу 2, лише на фізичних осіб; окрім того, це положення по-суті є відсилочним і конкретизується в численних законах України, що часом супроводжується його звуженням. Відповідно до ч.3 ст.273 ЦК України діяльність фізичних та юридичних осіб не може порушувати особисті немайнові права, одним з яких є гарантоване ч.1 ст.293 ЦК України право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище [1]. Зауважимо, що редакція цієї норми допускає її різнобоке тлумачення, а подекуди просто викривлене розуміння. Так, Ковельський міськрайонний суд Волинської області в рішенні від 20.09.2011 у справі

№ 2/0306/1100/11 суд, розглядаючи спір, який виник в результаті відключення будинку від централізованого водопостачання, не визнав порушення особистих немайнових прав позивача (зокрема на житло, на повагу до гідності особи, на достатній життєвий рівень) і дійшов двох неймовірних висновків: по-перше, оскільки відповідно до ст.270-271 ЦК України особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту, а зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя, то, по-перше, вимоги майнового характеру не є вимогами про поновлення порушеного особистого немайнового права; а по-друге, «...відповідачем не порушено особисті немайнові права позивача, оскільки діяльність юридичних осіб не може порушувати особисті немайнові права». І хоча апеляційна інстанція у цій частині рішення суду скасувала, встановила порушення гарантованого ст.293 ЦК України права на належні, безпечні і здорові умови проживання і розтлумачила, що в ч.3 ст.273 ЦК України «...вказаним особам заборонено порушувати зазначені права», сам факт існування подібного трактування норми (і не якогось побутового тлумачення, а цілком професійного!) свідчить про істотні вади юридичної техніки.

Відповідно до ст.276 ЦК України орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, фізична особа або юридична особа, рішеннями, діями або бездіяльністю яких порушено особисте немайнове право фізичної особи, зобов'язані вчинити необхідні дії для його негайного поновлення [2]. Якщо дії, необхідні для негайного поновлення порушеного особистого немайнового права фізичної особи, не вчиняються, суд може постановити рішення щодо поновлення порушеного права, а також *відшкодування моральної шкоди*, завданої його порушенням [2]. Як відомо, шкода, завдана здоров'ю, вважається моральною. Хочемо звернути увагу на те, що за змістом даної статті обов'язок поновити порушене особисте немайнове право не залежить від протиправності чи правомірності діяльності. Інакше кажучи, законом передбачається, що порушення особистого немайнового права може статися і в результаті цілком правомірної діяльності; і навіть у такому випадку на винній особі лежить обов'язок поновити право, а в разі його порушення – відшкодувати моральну шкоду. Як вже зазначалося, згідно ст.280 ЦК України якщо фізичній особі внаслідок порушення її особистого немайнового права завдано майнової та (або) моральної шкоди, ця шкода підлягає відшкодуванню [2]. Стаття 293 ЦК України, закріплюючи право особи на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, не повторює норму Конституції України щодо права на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права [2]. У цьому хоча і вбачаються певні вади юридичної техніки, однак не має великої біди, адже, це ніяк не впливає на чинність ані норм Основного закону ані ст.280 ЦК України. Принциповими є положення п. «з» ч.1 ст.9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яким встановлено право громадян на подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про *відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне*

середовище; п. «д» ч.1 ст.10, відповідно до якого однією з гарантій екологічних прав громадян є *компенсація в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища*. Зауважимо, що зазначені положення, попри їх вагу, мають кілька істотних вад: 1) порядок, на який є посилання п. «д» ч.1 ст.10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», фактично не визначений; 2) за змістом п. «з» ч.1 ст.9 можна зробити висновки про коло суб'єктів, зобов'язаних компенсувати заподіяну шкоду, однак згідно п. «д» ч.1 ст.12 згаданого закону цьому праву кореспондує відповідний обов'язок лише фізичних осіб, у той час як підприємства, установи та організації відповідно до ч.4 ст.68 цього закону зобов'язані відшкодувати *шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища*, в порядку та розмірах, встановлених законодавством [11].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що на наш погляд, системний аналіз статей 3, 50, 64 та 66 Конституції України, 15-16, 22-23, 273, 275, 276, 280 та 293 ЦК України, ст.9-10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» свідчить про те, що особа має право на відшкодування шкоди, завданої їй життю, здоров'ю чи майну внаслідок порушення особистого немайнового права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище і в тому випадку, якщо таке порушення не пов'язане із порушенням природоохоронного чи іншого галузевого законодавства.

Однак, судова практика нерідко йде іншим шляхом. Наприклад, Апеляційний суд Дніпропетровської області своїм рішенням від 09.06.2010 у справі № 22ц-21153/2010 скасував рішення першої інстанції і постановив відмовити позивачам у задоволенні їхніх вимог до кількох промислових підприємств. Апеляційний суд хоча і погодився з висновком суду I інстанції, що у зв'язку з промисловою експлуатацією відповідачами визначених об'єктів у ґрунтові води за місцем проживання позивачів стали витоки високо мінералізованих та забруднених вод у зв'язку з чим на початку 80-х років минулого століття і до теперішнього часу на даній території стали виявлятися зсувні, суфозійні явища, деформація земної поверхні, які впливають на стан будинку і земельної ділянки позивачів, однак вказав, що суд першої інстанції не навів в рішенні доказів про протиправну діяльність (бездіяльність) відповідачів, якими було завдано моральну шкоду, та не зазначив, в чому полягає причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями (бездіяльністю) відповідачів та настанням моральної шкоди для позивачів. На думку суду апеляційної інстанції, господарська діяльність відповідачів, яка пов'язана з експлуатацією об'єктів підвищеної небезпеки гідроспоруд, відвалів, не знаходиться в причинно-наслідковому зв'язку з моральною шкодою, якої зазнають позивачі в селі Новоселівка, оскільки позивачі не надали доказів про невиконання відповідачами або про їх ухилення від виконання рішень органів державної влади, інших компетентних органів *по виконанню конкретних дій у виробничій діяльності з метою недопущення негативного техногенного впливу на навколишнє середовище* за місцем проживання позивачів. Такий же підхід Апеляційний суд

Дніпропетровської області застосував і в рішенні від 09.11.2010 у справі №22ц-22403/10, рішенні від 19.10.2010 у справі №22ц-20895/10. Іллічівський районний суд м. Маріуполя рішенням у справі № 2-374/2008 від 22.10.2008 відмовив у задоволенні позовних вимог до ВАТ ММК ім. Ілліча, ТОВ «Сереп», виконкому Маріупольської міської Ради, Іллічівської райадміністрації м. Маріуполя, ЗАТ «Азовелектросталь» про відселення з санітарно – захисної зони та стягнення моральної шкоди, оскільки вважає, що хоча згідно чинного законодавства забороняється розміщення житлових будинків у санітарних зонах підприємств, обов'язок відселити мешканців будинків, що розташовані у таких зонах, не покладається ані на суб'єктів господарювання, ані на будь-кого іншого; той факт, що згідно даних СЕС з 5 проб повітря, зроблених за останні три роки у населеному пункті позивачів, лише дві відповідали вимогам, взагалі, на думку суду, нічого не доводить.

У літературі висуваються тези про те, що винне заподіяння шкоди, незалежно від його заборони законом, само по собі є протиправним [15, с. 8]. Однак судова практика свідчить, що винне заподіяння шкоди саме по собі не визнається судами достатньою підставою для визнання діяльності протиправною і, відповідно, задоволення вимог про відшкодування шкоди (зокрема шляхом відселення), усунення ризику, створеного господарською діяльністю для життя і здоров'я, та ін. Фактично бачимо, що шкода, що заподіюється в результаті порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, поділяється на допустиму, прийнятну, якщо вона є наслідком легалізованої діяльності, та неприйнятну – якщо вона є наслідком порушення конкретних вимог екологічної безпеки. Однак, допускаючи, що шкода життю та здоров'ю особи, завдана легальною діяльністю, не підлягає компенсації, ми фактично дійдемо до висновку про легітимність обмеження за звичайних умов права на життя, на здоров'я та на безпечне для життя і здоров'я довкілля, що є неприпустимим відповідно до ч.1 ст.3 та ст.64 Конституції України [1]. Більше того, якщо ще можна погодитися, що держава, яка здійснює на підставі ч.1 ст.13 Конституції України від імені українського народу права власника на природні ресурси, встановлює прийнятний рівень шкоди навколишньому природному середовищу, то хто вповноважував державу визнавати прийнятною яку б то не було шкоду життю та/або здоров'ю і майну людей [1]?

Окремо слід згадати про шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. Відповідно до ч.5 ст. 1187 ЦК України особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [2]. Це правило, на перший погляд, вкрай просте і зрозуміле, а позивачу необхідно довести лише наявність шкоди та причинно-наслідковий зв'язок між шкодою та діяльністю, що є джерелом підвищеної небезпеки. Однак, як свідчить судова практика, на ділі ця норма працює інакше. У вже згаданих рішеннях Апеляційного суду Дніпропетровської області попри визнання діяльності відповідачів такою, що пов'язана з підвищеною небезпекою, суд відмовив у задоволенні позовних вимог, бо встановив, що позивачі не

надали доказів невиконання відповідачами або про їх ухилення від виконання рішень органів державної влади, інших компетентних органів *по виконанню конкретних дій у виробничій діяльності з метою недопущення негативного техногенного впливу на навколишнє середовище* за місцем проживання позивачів, що, на думку суду, підтверджувало б причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю та шкодою. Інакше кажучи, суд ствердив, що шкода, завдана в ході звичайної діяльності відповідачів, хоч така діяльність і пов'язана з підвищеною небезпекою, не підлягає відшкодуванню. Інгулецький районний суд м. Кривого Рогу Дніпропетровської області своїм рішенням від 18.06.2010 у справі №2-7/10 відмовив позивачу у захисті його прав, зокрема права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, хоча в судовому засіданні було встановлено, що «...господарська діяльність підприємств-відповідачів має негативний вплив на навколишнє природне середовище і оточуюче позивача довкілля». Суд вказав, серед іншого, що, хоча господарська діяльність відповідачів дійсно пов'язана з експлуатацією об'єктів підвищеної небезпеки, відповідальність без вини настає лише в разі аварії на підставі ст. 16 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки», а само по собі виконання відповідачами повсякденної господарської діяльності на об'єктах підвищеної небезпеки в нормальному робочому режимі, не є підставою для відповідальності, передбаченої ст.1187 ЦК України [16; 2].

На перший погляд, позиція судів абсурдна. По-перше, Закон України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» є спеціальним по відношенню до ст.1187 ЦК України і має вузьку сферу дії: згідно преамбули він спрямований на захист життя і здоров'я людей та довкілля від шкідливого впливу аварій на цих об'єктах [16; 2]. Інакше кажучи, цей закон взагалі не регулює питання компенсації шкоди, заподіяної об'єктами підвищеної небезпеки у звичному режимі роботи, тим паче, що це питання вже врегульоване - ст.1187 ЦК України, який відповідно до ч.2 ст.4 є основним актом цивільного законодавства [2]. По-друге, логіка суду невірна ще й з тієї точки зору, що згаданий закон набув чинності у 2001 р., а ЦК України – у 2004, тож враховуючи загально визнаний принцип права за наявності колізії (хоч їх у даному випадку, як на наш погляд, і нема) перевагу у застосуванні має акт, прийнятий пізніше. Однак, є інша норма ЦК України, яка, хоча і не згадується в рішеннях суду, свідчить на їх користь. Як вже зазначалося, відповідно до ст.1166 ЦК України відповідальність за майнову шкоду настає лише у випадку її протиправного заподіяння, за винятками, встановленими законом [2]. У ч.2 ст.1167 ЦК України сформульовано виняток із загального правила про відшкодування лише винно та протиправно заподіяної моральної шкоди: незалежно від вини заподіювача шкоди відшкодовується шкода, завдана, серед іншого каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки [2]. Таким чином, одна стаття глави 82 ЦК України встановлює відповідальність за будь-яку шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки (ст.1187 ЦК України), а інша – лише за протиправно заподіяну (ст.1167 ЦК України) [2]. Обидві норми є спеціальними, прийняті одночасно, тож ми не бачимо способу вирішити цю колізію, окрім як усунути її.

Потребує дослідження і питання відшкодування шкоди, заподіяної силами природи, зокрема розмежування її та шкоди, заподіяної внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище. Змішування цих двох видів шкоди неприпустиме, оскільки, як відомо, за шкоду, заподіяну силами природи, ніхто не відповідає, оскільки стихія об'єктивно знаходиться поза сферою контролю будь-якого суб'єкта права. Натомість, шкода, завдана внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище завжди має цілком реальних винуватців. Механізм компенсації цієї шкоди ми маємо лише частково. Суб'єкти господарювання сплачують різного роду збори за забруднення навколишнього природного середовища та спеціальне використання природних ресурсів. Окрім того, існують численні методики для об'рахунку розміру шкоди, завданої порушенням природоохоронного законодавства, збитків, завданих державі внаслідок такого порушення. Як ми вже обґрунтували вище, ЦК України передбачає загальні механізми відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок протиправних дій, однак компенсація шкоди, завданої негативним, хоча і легітимним, впливом на навколишнє природне середовище фактично не передбачена. Випадки задоволення відповідних позовів на підставі п. «з» ч. 1 ст.9, п. «д» ч.1 ст.10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» в поєднанні зі ст..22-23 ЦК України нам не відомі [11; 2].

У разі випадкового порушення досліджуваного права повинна бути компенсована шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки (ст.1187 ЦК України), зокрема космічними об'єктами (ст.2 Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами), та ядерна шкода (ст.72 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»).

Нові питання у сфері відшкодування шкоди поставив Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19.05.2011 № 3390-VI, що набув чинності 16.09.2011 [17]. Наприклад, внаслідок помилок при виробництві в обіг була випущена, а надалі – використана на певних полях партія особливо отруйних пестицидів, що спричинила загибель врожаю, або масове отруєння людей городиною, або отруєння підземних вод тощо. Хто і на якій підставі нестиме відповідальність? Які правові інструменти будуть найбільш ефективними для відшкодування заподіяної шкоди? Зазначений закон не обмежує будь-яких прав потерпілого згідно з договірними чи позадоговірними зобов'язаннями, що встановлюють іншу, ніж передбачена цим Законом, відповідальність (ч.3 ст.2 Закону); інакше кажучи, на нашу думку, застосування цього закону є, так би мовити, факультативним, і якщо в законодавстві встановлені вищі гарантії чи інші переваги для потерпілого, то він вправі посилатися на альтернативний закон, не зважаючи на давно відомі правила вирішення колізій *lex posterior* (пріоритет закону, прийнятого пізніше) та *lex specialis* (пріоритет спеціального закону) [17]. Потерпілими за цим законом є і фізичні, і юридичні особи, щоправда останні – лише якщо вони придбавали, замовляли чи використовували ту продукцію, внаслідок дефекту якої було завдано шкоди (тобто, напр., у наведеному нами прикладі, якщо внаслі-

док отруєння підземних вод стався падіж худоби на найближчій фермі, то вказаний закон не застосовується і доведеться шукати іншу підставу відповідальності) [17]. Шкода у розумінні цього закону - завдані внаслідок дефекту в продукції каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть особи, пошкодження або знищення будь-якого об'єкта права власності, за винятком самої продукції, що має дефект [17]. З означеного випливає, що складові навколишнього природного середовища можуть бути об'єктами заподіяння шкоди, а кредитором у відповідних відносинах виступатиме фізична чи юридична особа – власники, інші законні володільці (наприклад, постійні користувачі земельної ділянки), а по відношенню до об'єктів права власності українського народу – відповідні органи державної влади чи місцевого самоврядування на підставі ч.1 ст.13 Конституції України. Важливою процесуальною новацією є положення ч.4 ст.2 згаданого закону, відповідно до якої у разі смерті потерпілого його права та обов'язки, встановлені цим Законом, передаються та покладаються на осіб, які відповідно до Цивільного кодексу України мають право на відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого [2]. Зауважимо, що ця новела (у частині немайнової шкоди) не узгоджується із загальними положеннями Цивільного кодексу України про неможливість заміни кредитора у відносинах нерозривно пов'язаних з особою кредитора, зокрема у зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст.515, 608, 1219, 1230 ЦК України), що, зважаючи на ч.2 ст.4 Цивільного кодексу України, ставить під сумнів її юридичну силу [2]. Однак, на наш погляд, така новела є великим кроком уперед, і дозволить, хоча б в окремих категоріях справ, спадкоємцям постраждалої особи захистити його порушене право на сприятливе навколишнє природне середовище (хоча в інших випадках, де Закон України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» не може бути застосований, судова справа не буде розпочата, а розпочата буде закрита).

Висновки. Для вдосконалення механізмів відшкодування шкоди, завданої порушенням особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище, у випадках, коли така шкода не пов'язана з порушенням природоохоронного законодавства, пропонуються такі зміни до чинного законодавства:

– Ст.280 ЦК України доповнити такими словами: «особою, яка її завдала»;

– П.1 ч.2 ст.1167 ЦК України вилучити як такий, що суперечить ст.1187 ЦК України;

– Ст.69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» доповнити частиною 2 такого змісту: «Шкода, заподіяна громадянам внаслідок порушення їх екологічних прав, відшкодовується в повному обсязі особами, які винні у заподіянні такої шкоди, якщо вони не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих»; у зв'язку з цим частини 2-3 вважати частинами 3-4 відповідно;

Водночас відмітимо, що проблема відшкодування шкоди, завданої внаслідок несприятливого впливу на навколишнє природне середовище, є значно

глибшою. Видаються справедливими аргументи промислових підприємств, які на свій захист стверджують, що окрім виконання нормативних вимог екологічної безпеки, сплачують в дохід бюджету сотні тисяч гривень податками та зборами, зокрема у формі екологічного податку. На які цілі використовуються/повинні використовуватися ці кошти, як не на компенсацію негативного впливу на навколишнє природне середовище, рекультивацию зіпсованих земель, розробку природоохоронних технологій, зрештою, відшкодування шкоди, заподіяної в результаті санкціонованої державою діяльності? Однак, до вироблення загальнодержавного механізму запобігання шкоді внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище чи її компенсації, потрібно створити можливості для практичної реалізації положень Конституції України та ЦК України, які гарантують відшкодування шкоди, завданої внаслідок порушення особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. Для цього, на наш погляд, є потреба у підготовці окремої постанови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ, у якій повинні знайти своє відображення питання, порушені у цій статті, оскільки актуальна судова практика свідчить про викривлене розуміння судами змісту цивільного законодавства у досліджуваній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996 р. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV // Голос України. – 2003. – 12 бер.
3. *Матвійчук А.О.* Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище: проблеми понятійного апарату / А.О. Матвійчук // Юридична наука. – 2012. – №12. – С.21-28.
4. *Шатаєва С.В.* Реализация прав человека на благоприятную окружающую среду. – 26.10.2007, [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://www.jourclub.ru/16/30/>
5. *Кобецька Н.Р.* Екологічне право України: навч. посіб. / Н.Р.Кобецька. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
6. *Іванюшенко В.В.* Конституційне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та його забезпечення в системі місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.В.Іванюшенко. – К., 2009. – 20 с.
7. *Даваєва К.К.* Конституционное право на благоприятную окружающую среду в Российской Федерации: правовое регулирование и судебная защита: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / К.К.Даваєва. – М, 2008. – 175 с.
8. *Мишанин К.С.* Конституционное право человека и гражданина на благоприятную окружающую среду: гарантии и защита в законодательстве Российской Федерации: гарантии и защита в законодательстве Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / К.С.Мишанин. – Пенза, 2005. – 232 с.
9. *Арзуманян А.Б.* Нематериальные блага как объекты гражданских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.Б. Арзуманян. – Краснодар, 2008 – 33 с.

10. *Матвійчук А.О.* Суб'єкти особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище / А.О. Матвійчук // Юридична наука. – 2011. – №4-5. – С.48-57.

11. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст.546.

12. Кодекс цивільного захисту України: Закон від 02.10.2012 № 5403-VI // Офіційний вісник України від 30.11.2012. – № 89. – Ст. 3589.

13. *Иванова А.Л.* Возмещение экологического вреда: сравнительно-правовой анализ европейского, немецкого и российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / А.Л. Иванова. – М., 2006. – 25 с.

14. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М.Шевченко. – Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т.1 Загальна частина. – 696 с.

15. *Ковалева Е.Л.* Правомерное и противоправное поведение: их соотношение: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е.Л.Ковалева. – М., 2002 – 25 с.

16. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 18.01.2001 № 2245-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 15. – Ст.73.

17. Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції: Закон України від 19.05.2011 № 3390-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №47. – Ст.531.

Матвійчук А.О. Відшкодування шкоди, завданої порушенням особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище: проблемні питання

У статті досліджуються проблемні питання відшкодування шкоди завданої порушенням особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. Розкриваються правові підстави відшкодування такої шкоди. З'ясовується співвідношення такої шкоди і шкоди, завданої внаслідок порушення природоохоронного законодавства, між шкодою, завданою силами природи, та шкодою, завданою внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище. Розглядаються особливості відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки. Аналізується судово-практика з порушеного питання.

Ключові слова: відшкодування шкоди, безпечне навколишнє природне середовище, негативний вплив на навколишнє природне середовище, об'єкти підвищеної небезпеки.

Матвейчук А.А. Возмещение вреда, причиненного нарушением личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду: проблемные вопросы

В статье исследуются проблемные вопросы возмещения вреда, причиненного нарушением личного неимущественного права на безопасную окружающую природную среду. Раскрываются правовые основания возмещения такого вреда. Выясняется соотношение такого вреда и вреда, причиненного вследствие нарушения природоохранного законодательства, между вредом, причиненным силами природы, и вредом, причиненным вследствие отрицательного воздействия на окружающую природную среду. Рассматриваются особенности возмещения вреда, причиненного источником повышенной опасности. Анализируется судебная практика по рассматриваемому вопросу.

Ключевые слова: возмещение вреда, безопасная окружающая природная среда, отрицательное воздействие на окружающую природную среду, объекты повышенной опасности.

Matviichuk A.O. Redress of an Injury, Done by Infringement of a Personal Non-property Right to Safe Natural Environment

In this article some problematic matters in the sphere of redress of an injury, done by infringement of a personal non-property right to safe natural environment, are researched. Legal basis for redress of such injury are detected. Correlation between mentioned injury and injury, done by breach of environmental legislation, between injury, done by natural forces, and injury as a result of negative influence on natural environment, is disclosed. Some special aspects of redress of an injury done by a source of increased danger are examined. Case law concerning the researched sphere is analyzed.

Key words: redress of an injury, safe natural environment, negative influence on natural environment, source of increased danger.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2014.